

TARJÁN TAMÁS

Négyszögletes Hold

KARINTHY SZOMORYJA

1

A szépirodás körébe sorolódó, de mégsem primer szépirodalmi műfajú 20. századi magyar kötetkompozíciók között alighanem az *Így irtok ti* a legismertebb, legnépszerűbb. Karinthy Frigyes 1912-ben megjelent könyve az irodalmon túlra merészkedő ironikus értelmezői-kritikai mentalitást hagyott örökül az utókorra, folklorizálódó jelleggel szállóigévé lett sorokat ajándékozott az irodalmi színezésű közbeszédnek, egyes szókapcsolatai máig vissza-vissza-köszönő publicisztikai és kommunikációs szintagmák. Címe mintakövetésre buzdított számos későbbi karikatúra-szerzőt, variációk sokaságát hívva életre könyveik élén. (A közel-múltban és a jelenben, többek között: Bárány Tamás: *...és így írunk mi!*, 1965; Varga Géza: *Én így adom vissza*, 1978; Timár György: *Nem én írtam!*, 1979, *Ezt sem én írtam*, 1983; Reményi József Tamás–Tarján Tamás: *Írtok ti így?*, 1980; Király Levente: *Így irtok én*, 2004 stb.)

Már maga Karinthy is a kitaposott út folytatásának vágott neki, amikor *Így láttátok ti* című összeállítását közrebocsátotta 1917-ben. Az *Így irtok ti* a paródiaműfaj európai rangú produktuma, első kiadása az induló folyóirat, a *Nyugat* körüli kritikai csatározások egyik legfontosabb, progresszív állásfoglalása – a szépirodalom hadállásai mögül –, az első nemzedék szélesebb körű meg- és elismertetésének bázisa, mely egyben helyet kér a generáció csúcsteljesítményei között. (Más, itt nem taglalandó kérdés, hogy főleg a *Fidibusz* című élclap hasábjain történt korábbi szemelvényes közreadásakor, 1908-tól a sorozat nem egészen ennek indult, sőt az „Egy kezdő író vázlatkönyvéből” kikerült daraboknak eleinte, a kötet számára készült átdolgozás, szerkesztés, kiegészítés előtt lehetett retrográd, *Nyugat*-ellenes felhangja is.)

Hiába a kivételes jelentőség és a napjainkig tartó nimbusz, viszonylag közismert tény, hogy az *Így irtok ti*nek nincs – és valószínűleg soha nem is lesz – végérvényes struktúrájú és szövegű kiadása, s a cím is legalább három-négy, de inkább több eltérő összetételű korpuszt jelöl. Az 1912-es, a címet elemi joggal birtokló kötet után kilenc évvel ugyancsak ezen a címen látott napvilágot a bővített kiadás, s mivel az író haláláig, 1938-ig – tehát huszonhat éven át, majdhogynem szünet nélkül – gyarapította az anyagot, általában a teljes halmazt is az *Így irtok ti* elnevezés illeti. Ez a hatalmas tömb Karinthy más könyvcímek (*Írta...*, 1926; *Még mindig így irtok ti*, 1933; *Amiről a vászon mesél*, 1938 stb.) alá sorolt vagy könyvben meg sem jelent paródiáinak, szatirikus rajzainak egy részét, valamint olykor humoreszkjeinek és egyéb kisebb kaliberű humoros írásainak paródiaként is olvasható megnyilvánulásait ugyancsak felszippantja. Varga Katalin 1963-as, erősen szűkített válogatása a paródia-alapokra támaszkodott, a Szász Imre szerkesztésében 1973-ra elkészült, kissé következetlenül koncepciózus gyűjtemény terjeszkedni igyekezett más szatirikus irányokba, az Ungvári Tamás gondozta, ugyancsak vitatható filológiájú kettős kötet (először 1979-ben, másodszor 1986-

ban) szintúgy növelte a betakarítás mozgásterét, s mindegyik egyformán az *Így írtok ti* címet viselte.

Szalay Károly a legújabb, összkiadásnak szánt, sajnos még jócskán a befejezése előtt (de már a harmincadik kötetnél járva) megtört Karinthy-edíciója igyekezett visszaállítani az író által kialakított kötetrendeket. Viszont mérhetetlen zavart kelt azzal, hogy a *Paródiák I* (2001) borítóján az *Így írtok ti* és az *Így láttátok ti* cím olvasható, a *Paródiák II-n* (2004) három címjelzés is: *Még mindig így írtok ti*, *Amiről a vászon mesél*, *Így írtok ti*, majd a *Paródiák III* (2004) fedelén csak ennyi: *Így írtok ti*. Szakember, érdeklődő legyen a talpán, aki ebben a szövegdszungsungelben (akár a három gyűjtemény kurta jegyzeteinek segítségével igénybe véve) biztonsággal eligazodik, nem bukkan indokolatlan (netán többszöri) publikálásokra, vagy nem hiányol ideillőnek vélt írást.

Természetesen az irodalom története bőven ismer olyan, egy cím jelölte, többféleképp megjelenő, szerteindázó szövegfolyamokat, amelyeket szinte lehetetlen egy véglegesített szerkezetű, tartalmú kiadás számára szabályozni. Csekélyebb terjedelmi kereteket feszegetve és más műfaji terepen, de a Karinthyéhoz részben közel eső szatirikus műfajban Örkény István nevezetes kisepikai innovációja, az *Egyperces novellák* lehet újabb hazai példa arra, hogy az első, 1968-as ilyen című kötet óta hány és hány válogatás, gyűjtemény került az olvasókhoz ugyanezzel a címmel. Előbb az író, utóbb a jogutód rendre változó szakmai elképzeléseit tükröző alapossággal tömörítve vagy bővítve (és a *Levelek egypercben* című összeállítástól is támogatva).

Mindezt csupán azért bocsátottuk előre, mert főleg a fenti okok, a matéria nehezen áttekinthető kvantitása, műfaji kérdései (nem kizárt: némely szöveg lappangása) folytán nem könnyű megállapítani, Karinthy Frigyes miként súlypontoszta paródiaírói irányait: mely író-társáról hányszor írt paródiát. Lapozzuk fel az Ungvári-féle második, 1986-os kiadás *A parodizált szerzők betűrendes névsora* című lajstromát. Ebből megnyugtatóan kideríthető, kiről nem szerzett paródiát a paródia mestere (csak a magyar vonatkozásokat sorolva).

Nem találkozunk Juhász Gyula nevével (miközben az első nagy nemzedék további halhatatlan költőinek mindegyikével igen, Ady Endrétől Füst Milánig). Nem lett paródia tárgya a jóbarát Nagy Lajos egyetlen írása sem, valószínűleg nem azért, mert ő maga is kacérkodott paródiaszerű műfajokkal, s nem bukkan fel a másik Nagy, Nagy Endre sem, aki a kabaréhumorban volt szövetséges riválisa Karinthynek. Nem szerepel a kitűnően parodizálható, szélsőségesen egyéni stílusú Tersánszky Józsi Jenő, és nincs önálló, közvetlen Osvát Ernő-torzrajz, amelyhez tudvalevően nem is lett volna könnyű szövegelméletet lelni a roppant keveset író félelmetes szerkesztő munkásságában.

Sok hiányzást regisztrálhatnánk még, immár kisebb meghökkenéssel (Móra Ferenc, P. Gulácsy Irén, Radnóti Miklós és mások). Persze bármennyire antologizáló, az új irodalmi fejleményeket nyomon követő jellegű az *Így írtok ti* egésze (első kiadása a *Magyar antológia* című lírafejezettel kezdődött) s bármennyire hosszú idő az egy-két új alkotónemzedéket felértékelő negyedszázad 1912 és 1938 között, Karinthy nem róható meg a hiányzókért.

Nehezebb számba venni, kikről írt leggyakrabban a parodista. Ady Endre neve mellett az említett lajstromban három oldalszámot látunk, de ez öt Ady-karikatúrát fed, valamint egy – teljes joggal – Ady-utánzatként azonosítható anonim versfikciót (azaz Karinthy által egy bizonyos De Foe-nak tulajdonított *Robinson Krausz*-változatot). A szoros olvasás igazolhatná: ezzel még nem ért véget az Adyra tett parodisztikus célzások, Ady tollhegyre tűzött adysága

nélkül kevésbé élvezetes oldalvágások sora. Hiszen például a Tóth Árpád-paródia, az *Ady Endrének* Ady-paródia is.

Az utalások pusztán oldalszám-adatait óvatosan és ellenőrzéssel kezelve megállapítható, hogy Karinthy a legtöbb paródiát a paródiáírásban is rátermetten otthonos, sikeres íróhátsárról, Molnár Ferencről írta (huszonnégy utalás). Mivel a Molnár-jelenség végigkísérte a teljes *Így írtok ti* formálódásának évtizedeit, s irodalomszociológiai és nemzetközi vetülete ugyanúgy nagy felületű, hírértékű volt, mint pletykaszerű életrajzi kísérőjelenségeinek mezője, Molnár utcahossz első helye nem meglepő; a két „humorista” pályájának érdekes párhuzamairól és hatalmas különbségeiről is egyként vall.

Szép Ernő (tíz utalás), Móricz Zsigmond és Lengyel Menyhért (nyolc-nyolc utalás), Bródy Sándor (hét utalás), Herczeg Ferenc és Kosztolányi Dezső (hat-hat utalás) tagja még az élmézőnynek. Előkelő helyezésüket nem nehéz indokolni, értelmezni. Karinthy önmagát náluk is kevésbé kímélte (kilenc közvetlen utalású és számos közvetett önparodizálás). A klasszikusok jelenléte alkalmi, de nem mellékes a kortársi arcképcsarnokban. Madách Imre és *Az ember tragédiája* mindig kapóra jött az első (Timár György kifejezése) *karinthkaturistának*, magának Karinthynek (kilenc utalás); a világirodalomból a várakozásnak megfelelően Shakespeare-a pálma (hat utalás).

Mindezen adatokat azonban új megvilágításba helyezi, hogy Karinthy Frigyes Molnár Ferenc után vagy mellett a legtöbb irodalmi paródiát Molnár legnagyobb drámaíró ellenlábásáról, Szomory Dezsőről alkotta (az utalások száma tizenegy, de például utalás nélkül marad, hogy az *Ami a legfontosabb* – a *Még mindig így írtok ti* lapjain – a *Címholt/Belföldi piac* részében mulatságos-jellegzetes Szomory-címfiációkkal rukkol ki. Drámában, többek között: „Liheghő Dorong Ákos”, „Martinovics, pompás kopó”; regény számára: „Dár, a roppant kemefestő” címjánlatokkal).

2

Karinthy és Szomory magánemberi, íróhátsi kapcsolatáról kevés biztosat mondhatunk a sokszor csevegő, anekdotázó, kétséges megbízhatóságú emlékező forrásokra támaszkodva. Általában is eléggé tisztázatlan, Szomory Dezső íróhátsaitól, főként a nyugatosoktól való elszigetelődése mennyire tekinthető lényegi tényezőnek, s miért indukált mégis bizalmas közeledéseket, kéréseket az ő részéről, nemegyszer fordulva e társakhoz, illetve miért nem akadályozta a céhtársak közül sokak őszinte Szomory-tiszteletének kinyilvánítását. Ady sokra becsülte, verset ajánlott neki (*Beteg századokért lakolva*), Babits értékrendjében is bizonyára az előkelőbb pozíciók egyikét foglalta el, Krúdyval jól szót értett időnként. Baráti fellángolásai, hűtlen kihunyásai, a kis famulus fél- és ál-írók iránti átmeneti rokonszenve sem irodalomtörténeti, sem lélektani téren nincs kellően feltérképezve. Köztudottan legendáriumot vont maga köré, egyfolytában ápolta, duzzasztotta önnön kultuszát, menedzselte presztízsét. Főúri-bohém szcenírozású életvitele, nem szűnő önimádata, palástolt vagy hivalkodó lelki vívódása, agályos-maximalista alkotásmódja és rokontalan stílusa, olykori elképesztő naivitása és folytonos egoista akarnoksága, de még zsidó származásához való elhatárolódó-felvállaló viszonya is alkalmas volt arra, hogy szűkebb-tágabb környezete, közönsége kiszínezzék egyéniségét, s ez a kép átmenjen az értelmiségi, világvárosi közvéleménybe, az irodalmi tudat kortársi és későbbi korába. Aligha feladatunk tehát jelen írásmű két hőse esetében személyes viszonyuk részletes felderítése, bár a legtöbb műfaj s különösen a paródiaműfaj esetében a mélyben

meghúzódó individuális rokon- és ellenszenvek kihatnak az alkotás rejtettebb áramára, pszichológiájára. Karinthyt is rajta lehet kapni egyszer-egyszer, hogy némely paródiájának ironikus lendülete részben a személyes társadalmi-irodalmi ellenérzés, kritikai düh (máskor pedig épp a rokonszenv) eredménye.

Kellér Andor Szomoryt megidéző, először 1958-ban közzétett regényes esszé-életrajza, az *Író a toronyban* nem fest túl kedvező képet Karinthy és Szomory kapcsolatáról. Kettejük, valamint Karinthyé Böhm Aranka karakterét ismerve elképzelhető például a Kellér által említett eset: a donjuani szerepben is (eredményesen) tetszelgő, már idősödő Szomory inkább tolakodó, mint gavallér udvarlással javasolt pásztoróra-időpontot Arankának, mit sem törődve az asztaltársaságban jelen levő Karinthyval. Nem dolgozunk firtatni, a randevúra sor került-e. Az emlékező Kellér szerint Karinthy slusszpoénos időzítéssel felfedte az alig titkolt próbálkozást, egy látszólag beletörődő poénnal megleckéztette a kávéházi Casanovát, aki ezért talán elállt szándékától, a – meglehet – csupán rutinszerű széptevés nem plátói realizálásától.

Az hitelt érdemlően bizonyítható – Réz Pál 1971-es *Szomory Dezső*-kismonográfiája is beszámol róla –, hogy a két író (mindketten operáció után, Karinthy a súlyos koponyaműtétből hosszasan lábadozva, Szomory kisebb beavatkozást követően) 1938 nyarán egyidőben pihent Siófokon. „Panaszkodnak egymásnak és ugratják egymást; és még többet ugratja mindkettőjüket Aranka” – helyezi más megvilágításba a fenti epizódot is Réz könyve. Idéz Szomory egy leveléből: „Képzelteti, én és Karinthy – két operált – miket beszélünk összevissza. Lelkileg ő éppúgy össze van törve, mint én. A legjobb volna meghalni nekem”. Az ötvenegy éves Karinthy halt meg hamarosan, váratlanul, 1938 augusztusának végén, Siófokon. A hatvankilenc éves Szomory még több mint hat évet megért 1944 novemberében Budapesten bekövetkezett, akár mártíriumnak is mondható szív- vagy éhhaláláig. A levélben említett (igen sokszor rutinszerűen, teátrálisan elsőhajtott) halálvágya összefügghetett a keserű ténnyel: a faji törvények következtében az írói mellőztetés, a mind szorongatóbb egzisztenciális próbatételek, megalázó nélkülözések küszöbére érkezett, helyzete a továbbiakban a végsőkéig romlott.

Mindez csak színfolt, ha elsötétülő is. Karinthy Szomoryja az írásokból bontakozik ki, a – nyilván hullámozó – személyes viszony, a régi íróvársi ismeretség mellékes összetevő, de a személyes emberismeret többletét viszi a kritikai és parodisztikus írások nagyobb részébe.

Szomory már az *Így írtok ti* első kiadásában felbukkant, a Tartalom *Magyar próza* ciklusában *Szomory Dezső, a raffinált* cím alatt, a 71. oldalon egyszerűen a paródiamű címevel: *A rossz vonaglás*. Karikatúrát a kötet két illusztrátora közül Dezső Alajos készített róla, akkori életkoránál (negyvenhárom esztendő) kissé hajlottabbnak, majd hogynem enyhén ütődött idős arisztokratának láttatva őt (amivel nem is járt nagyon messze a valóság egyik lehetséges bizzar értelmezésétől. A másik illusztrátor, Major Henrik is lerajzolta Szomoryt a következő évben közzétett *Major Henrik panoptikum*a számára. Ez esetben a grafit fiatalosabb, erőteljesebb alakot, szétszaladóan mozgékony vonású szögletes arcot rögzített. Szomory ezt írta a kép alá – a legtöbb „áldozat” véleményezte a róla készült művet –: „Elragadó és mámoros”, amiből szó szerint nyilvánvalóan egyik jelző sem igaz a skiccre, tehát ironikusan értendő).

A *Fidibusz*ban 1910 nyarán már nagyjából így (*Tomory Rezső után írta Carinti* alcímmel) megjelentetett paródiát majd Karinthy többi Szomory-gúnyképével együtt vesszük szemügyre. (A tizenhét évi kényszerű emigráció után Párizsból hazatért Szomorynak is a *Fidibusz* volt

a publikálási mentsvára, pénzforrása 1907–1908-ban. A lappal történt meghasonlása előtt itt közölt két zsenge erotikus regénykét. Ahogy később, leginkább Tersánszky nyomán nevezhették: nemesponyvát.)

Érdekes, hogy az *Így írtok ti* kötet 1912. február eleji megjelenése után kevéssel Karinthy Frigyes helyenként parodikus felhangú színbírálatban üdvözölte író társának *Györgyike drága gyermek* című vígszínházi premierjét a *Nyugat* február 16-i számában. Az előadás jellege, színvonala teljességgel homályban marad a színmű mérlegelése mögött (ahogy ez a korabeli drámaszöveg-centrikus, literátus-impresszionista színbírálat gyakori fogyatéksége volt). A parodisztikus jellegű zárlat egyben önparódia is, illetve a kritika omnipotenciájának egyszerre megcsipkedése és szentesítése. „Ha Szomory Dezső nem így gondolta ezt a darabot, mint ahogy én itt most szerény, de egyedül helyes nézeteim alapján elmagyaráztam, nem az én bajom: így kellett volna gondolnia – írja Karinthy. – Különben pedig az író higgyen a kritikusknak, mert az mindig jobban tudja, hogy ő mit akart”.

Mit is magyarázott el a *Györgyikéről* Karinthy? Egyrészt friss szavakkal újrázta az akkora már kiforrott Szomory-képet, Szomory drámáinak képét. (Kosztolányi Dezső, aki ugyanezekben a februári napokban kétszer is írt a vígszínházi bemutatóról, nagyjából ugyanerre az álláspontra jutott, másokkal egyetemben, a dráma újszerű momentumairól is megemlékezve.) A kritikus Karinthy nagyjából az advocatus diaboli talárját ölti magára. Úgy védi és méltatja a drámát, hogy – mint az imént már tapasztaltuk is – kalapál egy kis éket az írói szándék és megvalósítás közé, és szelíd vádlójaként lép fel annak a nézőnek, ítésszék, közönségnek, aki-amely esetleg nem élvezi, nem eléggé szereti, nem azonosuló-hozzáemelkedő lélekkel követi a szöveget. Az önmagától megvédett Szomory a recepció egyik uralkodó egyéniségmája mindmáig. E közelítés paradoxonja: maga a Szomory-„séma” oly sokféleképp körülírt-nak tűnik relatív egyneműségében is, hogy sokszor nem könnyű az ellenkezőjéről vagy vitathatóságáról elgondolkodni.

Szecessziós szó-zsúfolódású védőbeszéd és igehirdetés a Karinthy-kritika felfutása: „Rőf-fel akar folyadékot mérni és unciával szövetet, aki Szomory Dezső darabjában tragikumot, vonalvezetést, elvont, drámai gondolatot és irányt, erkölcsi tartalmat vagy életábrázoló példát keres – olvassuk. – Akinek mindezekon kívül még a színpadszerűség és hatás kérdése is elég mindegy ahhoz, hogy élvezni tudjon egyetlen egységes érzést, ami néhány laza és szomorú eseményt egybefoglal: az gondoljon Szomory novelláira és rajongó, sóvár lírájára, amivel a nők, a drága nők isteni csodáját imádja és áhítozza – erre a tikkadt lírára, mely az ő furcsa, vajúdó mondataiban lelkendez és fuldoklik – szent isten, mit mondjak?! – hiszen emlékezhetnek rá, a szó szoros értelmében hogy fulladnak el szavai, hogy bogozódnak össze kuszán, formákon és grammatikai kényszereken hogy tépnek s száguldanak keresztül, mikor szegény, szegény szavakkal és szegény, szegény papíron igyekszik és kínlódik kitombolni az erotika viharát, amihez ezer zenekar és tízezer nehéz festék is kevés”. A „szent isten, mit mondjak?!” elfúlásával, kifejezés-vesztésével a Szomory-stílust imitáló fogalmazás nem a kritikaírás oknyomozó mesterségének tetőzése, viszont az írástevékenység és nyelvi viaskodás reflektálása a szóisméltelés véleményömlésben érdeme a Szomory-kvalitásokról tanúságot tevő Karinthy-nak.

„Az író maga sem hitte el, amit hirdetni akart” – bírálja a szerző társadalomkritikai szándékának csorbulását a Szomory-féle, a műveket átható nő-mámor eltúlzásától szabaduló kritikus. A „szép nő abból él, amiért él” tétel megfogalmazása előzi a „Szomorynak így kellett

volna gondolnia” fordulatot. Kosztolányi, aki két bírálata közül legalább az egyikben hajlandó volt kerek három sort áldozni a rendezésnek és a színészeknek, a dramaturgiai problémákat és epikai nehézkedéseket ügyesen kerülgetve szintén a nyelvi erő dicséreténél köt ki, s a két kritikából együttesen az summázódik nála: „Egyszer és mindenkorra ismerjük el ennek a kivételes írónak a nyelvformáló jogát”. Ezzel a Szomoryt rendszeresen érő, nem kizárólagosan nyelvi tartalmú, felhangú magyartalanság-vádakat veri vissza a „nyelvészek és szöbogarászok” ellenében, az eltakaró fogalmazásban implicite felfedve a problémákat is: Szomory „birkózik a nyelvvel, és nem mindig a nyelv vágja őt oda”.

Az 1922-es, a *Színházi Életben* publikált Karinthy-cikk, a *Szomory Dezső!* meg is magyarázott címbeli felkiáltójelével rögvést kivonja az írásból a tárgyilagosság esélyét, s ismét apologetikusan áll ki Szomory szemléleti és stílári szuverenitása mellett, részletesebben nem analízálva e szuverenitás mibenlétét és hozadékát. A Szomory-szövegek zeneiségének, a szövegalkotási „szünetlen tűz” stíljének, a nem a „modor” vagy „modorosság” jegyében körülírható alkotói mártírium egyéni formanyelvének hangsúlyozása már akkor sem újdonság a Szomory-befogadásban. Alig derül ki, hogy valójában a *II. Lajos király* a Magyar Színházban tartott bemutatója lenne az apropó. Úgy tetszik, a cikkíró (1922-ben, épp Szomoryról szólva ez tett értékű) a saját kifejezésmód, az alkotói szabadság korlátozhatatlan joga mellett száll síkra. A Szomory-hangnak így adja definícióját: „...ez a hang az ő hangja – ez a türelmetlen, lihegő, ragyogó színeket dobáló, pompás orkesztere a szavaknak, mely mindig mintha afölött való elragadtatását és örömet igyekeznék kitombolni, amiről szól és beszél – mely nem elégszik meg avval, hogy kifejezte az érzést és gondolatot – de közölni akarja velük a kifejezés *gyönyörét* is, ezt az önmagáért való mámorát a művésznek, aki megbódult két csodától: önmagától és a világtól. Így olvad össze Szomorynál két véglet: líra és drámaiság”. A higgadt fogalmi kifejtéssel nem vádolható, hevét a többszöri nekifeszüléssel érzékeltető mondat a *Nyugatnak* tulajdonított és sokfelől kipellengérezett *l’art pour l’art* eszmeiséggel szemben egy másként problematikus én- és irodalomképet mitizál: a piedesztálon álló önmagába (és a hozzá rendelődő szubjektív világba) feledkezett művész kissé eláltalánosított, talányosan ikonikus képét. E felfogásban a személyiség jogainak tisztelete érdemel mindenképp figyelmet az adott korviszonyok közepette.

Karinthy Frigyes kritikai tevékenysége sok tucat bírálatot, laudációt, könyv-előszót sorakoztat fel, azonban legtöbb megszólalása alkalmi jellegű, nemegyszer a véletlen diktálta. Kritikus ioeuvre-jében nincs jelen – kisebb léptékben sem – olyasfajta enciklopédikusság, amelyre szépíróként oly energikusan s oly hiábavalóan törekedett. Az esetlegesség, alkalomhoz kötöttség, penzumszerűség paródiái egy részében is rajtakapható, ám a paródia-életmű ennek ellenére a tervezettség, kontroláltság benyomását kelti. Karinthy ragaszkodik bizonyos parodikus konvenciókhoz, normákhoz, közléstípusokhoz, arányosan hozza létre a személyiség-, mű- és jelenség-paródiákat, karikatúrisztikus világlátásának, irodalomképének tartalmi és formai fókuszait nem téveszti szem elől, humor-erőforrásai közül többel (a *Madách-* és a *Tragédia*-örökséggel, az *Ady-kultusszal*, a modern tudományos és művészeti események naprakész és bírálói is kész követésével, a tömegízlés és a magaskultúra ellentmondásaival, a szemléleti beidegződés korlátainak kigúnyolásával, a folyton újuló nyelvi-stilári lehetőségekkel) remekül gazdálkodik.

Szomory-paródiáit is egy személyiség- és mű-közelítési szisztéma egymástól el nem választódó darabjaiként érdemes felfognunk.

3

Karinthy Frigyes Szomory-paródiai analitikus paródiák. A Szomory-karikatúrák nagy száma lehetővé teszi, hogy a paródiáíró a szokásosnál is elemzőbben közelítve szedje ízekre és rakja össze ismét a humor eszközeivel a kivesézett művet, műveket, életművet, a szerzői tartást és stílust. Ebből fakadnak a helyenkénti poénismétlő, formajegy-nyomatékosító megoldások: az idők folyamán a paródiákból el nem hagyott jegyek. Az a „makacs ismétlődés”, amelyet *Dió* című, évekkel *A rossz vonaglás* után keletkezett paródiájában Karinthy rögvest az indításnál áthárít Szomoryra, az ő számlájára írva az eljárást: „Ez délután volt, egy délután, a délutánoknak azzal a makacs ismétlődésével, ami már nem is emberi, istenem, egy délután! mit lehet várni tőle, nem igaz? ahogy mondaná valaki. És mégis, hogy úgy mondjam, az a délután a maga délutánosságának tündéri öntudatlanságában, ahogy jött, édes lelkem – s már nem is voltam, csak a könyveimben és a boldogtalanságomban, ahogy ott ültem, szemben Lórikával, a padon” – s még jócskán gyűrűzik a mondat, míg elérkezik a bekezdés csattanójához: „És általában!”

A *Györgyike*-kritika „szent isten, mit mondjak?!” beszúrása szinte kisakkozható ebből a paródia-felvezetésből, bizonyosságként a Karinthy írta Szomory-cikkek és -torzképek részleges egybemintázódásainak. A kérdve felkiáltás nem annyira a bíráló, mint a megbírált stílus-eszköze. A repetitív, tipografikusan-akusztikusan burjánzó látszólagos semmitmondás, a mellérendelő „délutánozás” a Szomorynál nem ritka, a kinyilvánítás magvát nélkülöző tautologikus fogalmazásmódnak tart görbe tükröt. A „mit mondjak?” kétsége, a látszólag a megformálható szöveg végső határához, a kimondhatatlanság küszöbére érkezett alkotói dilemma mint a jelentéstelenség markírozása, maszkírozása: sűrűn alkalmazott Szomory-fogas, ironizálással elűtött, küllemében nagy vívódásokat sejtető írói erőfeszítés, amelynek formája tartalom is. Ennek a művésziesen előadott, korántsem esztétikai érték és jelentés nélküli, hatásos ürességnek, prezentált nihilnek az ellentettje a „mindenség”: a semminek a minden. (A kettő közt pedig ott a „némi”, a „némely”. Nem is példálózunk, Karinthy annyiszor orozta el az engedékenységet, tanácstalanság – vagy mindkettő megjárása? – alkalmas szavait, a Szomory-féle „némiséget”.)

E szövegezési technikát veszi célba az *Így írtok ti* 1921-es bővített kiadásában a Szomory Dezső tollára adott dráma, a *Mit mondjak, Második József és minden*. A nyelvkritikai attitűdről a Szomory-gőgöt megfricskázó ferdített szerzői név is árulkodik: „Írta: *Mittudomy Isteny Dezső*”. Az instrukció, műfajozás „kopfja”: „*Történelmi dráma, vagy mit tudom én, szent Isten, négy felvonásban...! Felvonásban és holmi tömör színészekkel, gőzölögve és ragyogóan, isteni József, kissé kábultan és hermelin*”. A „mit tudom én...”, az „Istenem!” a szövegben még újrázódik. Az euforikusan tartalmatlan áriázások a nevét Karinthytól nyert beszéd- és fogalmazásmód, a halandzsa felé siklanak. Természetesen nem a dekódolhatatlan nyelviség, az értelmetlen hangalakú, kifecsközött betűsorú szavak szintjén, hanem a nyelvi logika, a minimálisan szükséges mondattani szabályosság mind fékezhetetlenebb felrúgásával. Karinthy alaposan kiaknázza a parodisztikus modellt. Ugyanebben a gyűjteményben a másik Szomory-karikatúra, a *Nyámnyuska* (mely címében a többszörös kicsinyítéssel és a kvázi-oroszossággal is kacagtat) e pár sort illeszti az első paródia-felvonás elé: „*Színmű a magyar-néger háború dicőségteljes napjaiból, istenem, hát mit bánom! Mondjuk 1982-ből. // És írta, mondjuk, Szomory Furioso! / És már kezdődik is, istenem...*” (A dolgotatunk felett olvasható *Négyszögletes*

Hold szö szerkezet is az „örjöngő” – furiozus, „világirodalmias” – *Nyámnyuska* villanása, a sápadtság kifejezésére.)

Nem elsődleges szándékunk, hogy Szomory műveiben visszakeressük a paródia kedvéért átvett-kiforgatott szavakat, utánzott szóhasználatot és kipécézett stílust. A paródiának fontos tényezője az alpmű és a paródiamű kisebb-nagyobb egybevágósága, mely nem a hasonlóságokat, hanem a különbségeket mutatja ki, más olvasatot indít el az eredeti szöveg értelmezése nyomán. Példaként mégis jelezzük, hogy Szomory – akinek alkotásai leggyakrabban a gyönyör és a kétely kapujába érkezve élnek a „kimondhatatlanság” stíluseszközével: a dadogó-ismétlő alulretorizálással vagy a halmozó-végeérhetetlen felülstilizálással – Habsburg-dramái leghíresebbikében, az 1918-as *II. József*-ben a címszereplő küzd a megválaszolhatatlan „Öh, az én életem!”, „De hát ki vagyok én?”, „Mi volt ez?! De hát nem értem...” kérdéssel, állapottal, Isten-suttogásokkal. Az egyik legemlékezetesebb jelenetben (III. 2.: a Mozart-jelenet) is így sóhajt fel a császár, ezúttal a magányt, irányvesztettséget, kimondás-képtelenséget interperszonálisan, két élet kontextusában elmormolva: „Lehet... Lehet... maga ezt biztosan jobban tudja, mint én... végre is mit tud az ember, mi lehet az ember...” (ti. „egy ilyen művész mellett”, mint Mozart).

A szóátvételek, utalások elsődlegesen, azonnal kibeszélik magukat az olvasó számára: Második József – *II. József*; hermelin – *Hermelin* (Szomory 1916-os darabja a kis színésznő Tóth Herminről, élete állítólagos legnagyobb szerelmének, „B. G. kisasszonynak”, azaz a kis színésznő Bázár Gittának ajánlva. A hermelin-motívum másutt is érvényesül írásaiban) stb. A vájtfülűek a *Dió Lórikájától* is könnyedén szökkenhettek gondolatban *II. József* császár szeretőjéig, a Lórikának szólított Eleonóráig, a „kis Lichtenstein Lóri”-ig. Karinthy, mint minden mesterfokú parodista, megadta a befogadónak mind a rögtönös, mind a késleltetett, kissé rébuszfejtő szó- és szöveg-felismerés örömét, mely a paródia értésének, méltánylásának és olvasói továbbalkotásának egyik záloga.

Karinthy Frigyes Szomory írásbeli, nyelvi „attribútumai” sorából szívesen ga(ráz)dalkodott a hátravetési alakzatokkal, felszökő duplikálásokkal, a hömpölygő mondat vagy aritmias lélegzetű tagmondat végi lankasztó nyomatékokkal, melyek inkább lazítják, mint feszítik az ívet. A *Madáchot fölfedezik* című torzrajz megfelelő passzusában az interjúra bírt Szomory így szónokol *Az ember tragédiájáról*, a mélyen meghatódó Madách könnyes örömeire (fentebbi példáink is folytatódnak): „Lelkem egész mámoros igézetével ujjongva is köszöntöm, vagy mit tudom én – mondta a nagy formaművész –, a rajongás ferde vonalzatában és minden. [...] Én mondom önnek, csodás kürt, ami vagyok... [...] Azt gondolom, nem gondolom, lángolom és izzom, a megvetés keserű nyálát harapdálva a kalmárlélek felé – azt gondolom, hogy köszönöm, köszönöm – ekkora sikere úgyse lehet vele soha, senkinél, minthogy engem, remegő kráterét a zengő szépségnek, felgyújtott! nagyszerű pillanat! tumultuózus összeomlás és minden – dobja tűzbe! dobja tűzbe! e csodás találkozás döbrentő emlékeként...”

A „karácsonyi cikk” Szomory-betéte egy még leheletnyit is alig történetes hangulatnovellát fabrikál a Három Királyokról és a kis szabócskáról, a cizellált, itt-ott gyermekded példázat-semmiséget az utolsó szóval – „bizony” – húzva le a karácsonyi sztereotip publicisztikák sivár hírlapi valóságába. Itt is jelen van Karinthy következetes gyakorlata: a franciás-européer műveltségét és múltja tényszerű vagy kitalált emlékeit szívesen megéneklő Szomory idegenszó-használatának csiklandozása. A szabócska és családja „tevék hátán, sőt enyhe és bánatos öszvéren bandukoltak, az ám. Arábián és más tagadhatatlan földrajzi tényeken át Je-

ruzsálem irányában, amit ők bizonyos jellegzetes árnyalatával a diftongusoknak (diph-tongues! istenem, hát igen és francia és minden) Jerusolájimnak ejtettek akkoriban”. Se szeri, se száma Karinthy-nál a Szomory-paródiák idegen nyelvi applikációinak, francia, német, angol, olasz, latin fordulat-odavetéseknek, tulajdonnév-tobzódásoknak. (Corot, quo usque stb. – *A rossz vonaglás*; „egy dió, ejne Dió, ejne Dió, ejne Dió... // (Szerző táncolni kezd, mint a Rivels testvérek.) // ...eine Dió, eine Dió und ich bin der Schriftsteller, der davon schreibt – Schritsteller, óh!” – *Dió*; „Békésen! Kinek kellene béke, mondhatnám, a mai időkben, à notre temps, mikor a provence-i lapályok szőlőbogyóiban is vér duzzad – c’est le sang, yes, the blood of our enemy, oh, my dear, mio cara” – *A Vasgyáros utolsó jelenete. Így írta volna Szomory* stb.) Az idegen szavak, mondatok humoros hatásánál még ütőkéesebbek a Szomoryra jellemző „formaszepe” kacifántos szójátásai (e szót *A rossz vonaglás* nem is hagyja parlagon – hapax legomenon-példáink ezúttal csupán innen kerülnek ki): negélyezve, tusakvások, zülledt, viongó, ráhervad. A zeneiség, a nőimádat, a mártíromság és egyéb Szomory-témák, megoldások gonoszkodóan gunyoros ábrázolása, bírálata paródiáról paródiára gyerekjáték Karinthy-nak. Amikor fékezetlenül belelendül a karinthkaturisztikus fogalmazás, mindezek ellenállhatatlan nevetést kiváltva könnyed, szellemes futamokban összegződnek. A legsikerültebb Szomory-paródia, a *Nyámnyuska* egy részlete („a Bakony-síkság közepén”):

POMPADOUR Milyen volt a termékenység? És már várja a választ!

FUSTÉLYOS Bagzott éppen valamelyest, méltóságos márkányosnő, ki mekkorával tudott, akkorával.

POMPADOUR *elernyedt*. A reggeli kész van már?

FŐBAGZOS Most hágya a tej a kávé, egy kis habot is dürrögtettünk hozzá, hogy zamatosabb legyen.

A Szomory-paródiák érzékeny pontja a finoman, de következetesen végigvitt célzássorozat Szomory Dezső zsidó identitására, illetve identitáshiányára. Szomory magyar írónak tudta magát, hosszan elnyúló számkivetettsége során a magyar föld iránti hazaszeretet, hazavágyódás mardosta, magát az európai ismertségű legnagyobb magyar írók, művészek panteonjában látta mindig is. Zsidó származásához sem etnikai, sem vallási, sem kulturális, sem érzelmi szálak nem kötődtek. Ismeretes, hogy elég kemény tréfával egyszer azt mondta: nem fogadja el idős édesanyja vacsora-meghívását, mert ő nem fog egy Weisznénél étkezni (ez volt eredeti családi neve: Weisz Mór. Rosszallta, hogy a legalább kétszáz esztendeje Magyarországon megtelepedett család más, a nyilvánosság előtt szereplő tagjai, így őt bálványozó, szintén író öccse, Szomory Emil, valamint egy színész rokon is ezt a nevet vette fel). Máskor viszont maga sietett közölni egy nevét – Weisz – félve bevalló ifjú hódolójával (a leányka kapcsolatukat féltette izraelita származásának tudásától), hogy nyugalom, ő is Weisz; s ezt az esetet színezgetve sokszor mesélte, rengeteg egyéb zsidó tárgyú személyes és adaptált adomájával együtt. Zsidóságának problematikája, végiggondolása, vállalása, megtagadása, írásaiba történő intarziázása bonyolult feladatot, nem könnyű terhet jelentett számára. A kérdéssel: a zsidóellenességet, megbélyegzést, antiszemita tüntetést, szakmai kirekesztést, végül a sárga csillagos megaláztatást elszenvedő Szomory zsidóságának megnyilvánulásaival e helyütt alig foglalkozhatunk, nem maradhat azonban említetlenül, hogy Karinthy paródiájában nem került meg e problematikus, kényes felületet. Ha Szomoryt szinte Magyarországra való hazatérésétől kezdve támadták – eleinte inkább élményköreit, nyelvi anyagát, stílusát,

szokástörő életmódját részint burkoltan kifogásolva, 1919 után, majd az 1930-as esztendők második felében, végül a II. világháború éveiben egyre agresszívebb antihumánus, egzisztencia-megsemmisítő, halálos veszélyt jelentő eszközökkel és módokon –, Karinthy a zsidó tárgyi utalások apróságaival tette teljessé a műalkotás-paródiák mögötti egyéniség- és tudatparódiát. *A rossz vonaglásban* mellékesen kapcsolja össze a formaszépséget „valamely ó-kaldei mű” emlékképével, a karácsonyi cikk, az *Őrült karácsonyi szabócska* narrátorát így beszéli: „...a villamos csengés harsány és fanyar színfoltjai közt szolgálatkész, enyhén faji jellegű orral szimatoló tevéet képzel maga elé, keserves tagadását a tényeknek...” A „faji jellegű orr” a század első négy és fél évtizedében gyakori sunyi célzása volt fulminánsan antiszemita újságíróknak, karakter-eszköze számos rajzolóknak. Karinthy nem pusztán visszaló az újságírói aljanépnak, hanem Szomory elhárított-vállalt zsidóságának, ingadozásának is üzen: nem egy író társ számolt be róla, mennyit gúnyolódott orrformáján Szomory, sőt egyik-másik fényképén szimatoló orrú tevéhez hasonlatosnak látta magát. Felesleges lenne e vonatkozás túlin-terpretálása. Karinthy nem volt érzékenykedő, óvatoskodó parodista: ahogy sosem került meg például egyes alanyainak idült irodalomalattiságát, úgy nem került meg Szomory esetében – s ennek hangsúlyai változtak is az ezerkilencszáztíz-es évektől az ezerkilencszázharmincas évekig íródott paródiákban – Szomory zsidóságát sem, zsidó gyökerekkel is rendelkező nagy magyar szépíróként jelenítve meg őt a paródiák (és a két cikk) révén.

Szomory zsidóságával, magyar/zsidó író mivoltával összefüggésben érdekes friss reflexió Kertész Imre *A végső kocsmá* (2014) című könyvének többszöri elragadtatott visszakanyarodása a Szomory-olvasásélményhez. A párhuzamkeresés is mintha megcsendülne e feljegyzésekben, ugyan nem fejtve ki a lehetséges ráhangolódások egyikeként a Szomory korai éveinek hosszas (franciaországi) emigrációja és Kertész kései éveinek külföldi (németországi) élethelyszín-választása közötti lehetséges kapcsolódásokat. „Tegnap este Szomory haláláról olvastam – írja valamikor a 2000-es évek közepén Kertész Imre. – Rajongó hangulat fogott el; Tabéry Hédi megrázó beszámolóját hangosan felolvastam (rekedt hangon, rossz lélegzetvétellel), M. elaludt közben. Milyen nevetséges lehetek lelkesedésemmel, mint egy javíthatatlan gyermek a hóbortos játékaival. Ha tehetném, hatalmas tanulmányt írnék Szomoryról, erről a fantasztikus pszichopátáról és nagy művészről, egyáltalában arról, hogy a művésznak mennyire nincs helye többé a világban”. *A végső kocsmá* egy másik szöveghelye a problematika (nem zsidó identitású, zsidó származású, európai betagozódású magyar írónak lenni) dilemmáját akár Szomory életútjára is visszavetíthető tanulságokkal foglalja össze. „Ha azt mondom: zsidó író vagyok (mert körülményeimre mégiscsak ez a tény nyomta rá és nyomja rá leginkább a bélyegét) – tudatja Kertész –, akkor ezzel nem azt mondtam, hogy én magam zsidó vagyok – mert ezt, kultúrámnál, meggyőződésemnél fogva, sajnós, nem mondhatom. De mondhatom, hogy egy anakronisztikus zsidó létforma, a »galut«, az asszimiláns zsidó létformájának írója vagyok; e létforma hordozója és ábrázolója, e létforma felszámolásának krónikása, e létforma szükségszerű megszüntetésének hírnöke”.

Hatalmas Szomory-tanulmányokban sajnálatosan nem bővelkedünk, a Szomory-anekdotárium viszont bőséges. Életművének teljes(ebb) kiadása csak mostanában folyik. Ebben a filológiai térben Karinthy Frigyes Szomory-cikkei és -paródiái: kritikai forrásmunkák is.